तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या। न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति। अतस्तव कथं प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः। अथ सत्कार्य्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासनारूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं, न चैतावता नित्यताप्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गीकरात्। अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनावशादियत्ता व्यवह्रियते। तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः। यथा कश्चिन्माणवकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुमुपक्रम्य संवत्सरमधीत्यास्मदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति। तद्वदियत्ताव्यवहारः। एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात्?। कालरहितं च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति माण्डूक्यादिश्रुतयोऽभ्युपगच्छन्ति। तथा च श्रूयते, "यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति"। प्राभाकराश्चापूर्व्वस्य कालत्रयासंसृष्टाङ्काश्चिदवस्थाभाङ्गः। तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यान्द्विविधः। तस्य चोभयविधस्येश्वराख्यान्नित्यात्कालादुत्पत्तिं मनुराह "कालं कालविभक्तिञ्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा। सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति। तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे। तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिमध्यज्ञानबन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि। तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्रहैः कालमीशम्। युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः। कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्र" इति कालविशेषेषु च संवत्सरः प्राधानभूतः। अन्ये सर्व्वे गुणभूताः। तथाचारुणकेतुके समाम्नायते "नद्य प्रभवा काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा। तां नद्योभिसमायन्ति सह, सा न निवर्त्तते। एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः। अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम्। स तैः सर्व्वैः समाविष्ट ऊहः सन्न निवर्त्तते' इति। अयमर्थः। भागीरथीगोदावर्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते। तच्चोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवागमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति। यथा तां गङ्गादिकां महानदीमन्यां स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहत्प्रवाहा सती न कदाचित् शुष्यति एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः। तत्र निमेषाद्या अयनपर्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादणवो, युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः संवत्सरान्महान्तस्ते सर्व्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति। अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः। महतान्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्यानामध्यक्षः संवत्सरइति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते। तथाच वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्। दिनर्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति। स च संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिश्च सर्व्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नस्मिन् जगति न च्छिद्यत इति। नन्वणुत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितम्। तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम्? इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः। तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयोम आत्माजायेतेति स मनसा वाचा मिथुनं समभवद्यत्तद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति"। तस्मात्संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निर्णयामः। तत्र संवत्सरोऽयनमृतुर्मासः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्म्मकालाः। यद्यपि पुराणेषु मृत्युमार्कण्डेयादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तपः स्मर्य्यते तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगादिनिर्णयोनोपयुक्तः। शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पाराशरस्मृतिव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्म्मम्" इत्यस्मिन्वचने प्रपञ्चितम्। येतु "कलौ पञ्च विवर्जयेत्" इत्यादयोमनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात्। न च शतायुषामधिकारे कथं सहस्रसंवत्सरसत्रश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दोदिवसपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादेनिर्णीतत्वात्। येऽपि चतुर्दशसंवत्सरावृत्तिसाध्या अनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति। अतः संवत्सरमारभ्यायाञ्च एव निर्णेतव्याः कर्म्माङ्गकालाः। न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वे विवदितव्यम् "सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्तावदपूर्व्वविषयत्वात् (अपूर्व्वजनकत्वात्, प्राधान्यमभ्युगम्य तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति। तस्मादङ्गभूतेष निर्णेयेष